

Ćurković, Stipe. 2012. Proletarijat bez domovine
http://www.slobodnifilozofski.com/2012/07/stipe-curkovic-proletarijat-bez-domovine_30.html

Donosimo vam tekst Stipe Ćurkovića objavljenog u sklopu temata o [migrantskom radu](#) koji je nastao kao plod suradnje Centra za radničke studije i Zareza. Autor se u tekstu bavi pojavom migrantskog rada unutar "države blagostanja", koji je poslužio kao najava nove, neoliberalne, sudbine radnika u cjelini.

Tržišna demokracija

Veći dio rasprava o restauraciji kapitalizma u postjugoslavenskom prostoru pati od upadljive konceptualne kratkovidnosti i empirijske selektivnosti. Koncept koji ih i dalje dominantno strukturira jest *tranzicija*. Ako koncept tranzicije i sugerira obuhvatne procese društvene transformacije, čini to na način koji analitički preciznom zahvaćanju skupu fenomena koje pokušava imenovati više odmaže, nego što mu pogoduje. Dobivamo nediferencirano svodenje političkih i ekonomskih transformacija – “demokratizaciju” i parlamentarno višestranačje s jedne, i fundamentalne promjene vlasničkih odnosa s druge strane – pod isti pojam, a time i konceptualnu predradnju i polazište za narative koji impliciraju simbiotičan odnos ili čak strukturnu međuzavisnost liberalne demokracije i parlamentarizma s kapitalističkim načinom proizvodnje. Time se briše samo pitanje o eventualnim kontradikcijama između “demokratizacije” u političkoj sferi i koncentracije proizvodnih resursa u privatnim rukama. No, upravo bi to pitanje trebalo stajati u središtu svake dosljedne rasprave o prirodi i stupnju demokracije kapitalističkih društava, pa i onih “tranzicijskih”.

Ono što je na vrhuncu "države blagostanja" moglo izgledati kao nepovratna realizacija socijaldemokratskog ideala kapitalizma s ljudskim licem, iz današnje se perspektive otkriva kao iznimka u povijesti kapitalizma, koja je svoje postojanje dugovala cijelom nizu specifičnih i teško ponovljivih historijskih okolnosti.

Činjenica od koje je uputno krenuti jest da privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju podrazumijeva monopolizaciju odluka o svrsi, opsegu, obliku i tehničkoj organizaciji proizvodnje. Donošenje tih odluka postaje ekskluzivnim prerogativom vlasnika. Profitni motiv i međuigra anarhičnih sila tržišnog natjecanja predstavljaju temeljnu racionalnost i privilegirane arbitre pri odlukama o korištenju resursa nužnih za reprodukciju društva u cjelini. Alokacija resursa i proizvoda rada je spontana: nije rezultat procesa političke deliberacije na temelju svjesne prioritetizacije društvenih potreba, nego se odvija putem slobodnih tržišnih transakcija, u razmjeni za novac.

Apologeti upravo tu odsutnost centralne instance i spontani karakter tržišnih transakcija tumače kao dokaz inherentno demokratske prirode tržišta. Tržišni ishodi nisu rezultat procjena političkih instanci moći i njihove samovolje, nego rezultat zbroja individualnih odluka slobodnih aktera u složenoj mreži dobrovoljnih interakcija kojima upravlja jedino logika ponude i potražnje. U dosljedno izvedenoj varijanti tog argumenta, tržište tako nije samo garant efikasnosti alokacije resursa, nego i model optimalne realizacije demokratskih ideala. Ako iza svake tržišne transakcije stoji slobodna odluka slobodnog pojedinca, onda i rezultat njihova zbroja posjeduje legitimitet demokratski optimalnog rezultata. Ako svaki slobodni pojedinac svakodnevno na tržištu spontano “glasuje novčanikom”, onda interferencije u tržišne procese od strane političkih instanci – pa i onih s nominalno demokratskim legitimitetom – po definiciji smanjuju prostor individualne suverenosti i

slobode. Ako je tržište društveni mehanizam koji jamči optimalnu realizaciju slobode izbora i slobodne volje svakoga pojedinca, onda je širenje tržišta na sve veći broj društvenih sfera istoznačno s njihovom demokratizacijom.

Iz toga slijedi i nedvosmislen odgovor na pitanje o eventualnim kontradikcijama između monopola privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i demokracije – kontradikcije nema! Vlasnici sredstava za proizvodnju odluke doduše donose slobodno i samostalno, no one ipak moraju proći “ratifikaciju” tržišta. Ako vrsta, kvaliteta ili cijena proizvoda koji nude ne odgovara zahtjevima i potrebama potencijalnih kupaca, oni neće opstati kao proizvođači. Tržište, kao mehanizam koji vlasnike sredstava za proizvodnju podvrgava volji i željama kupaca, tako dugoročno jamči da će prirodni i društveni resursi biti korišteni sukladno interesima i potrebama većine, neovisno o tome u čijem se vlasništvu oni nalazili. Mehanizmi demokratske kontrole inherentni slobodnom tržišnom natjecanju superiorni su svakom obliku neposredne političke kontrole nad postojećim resursima i sredstvima za proizvodnju: jedino tržište “krive odluke” o njihovom korištenju neposredno kažnjava ekonomskim neuspjehom i tako osobni interes vlasnikâ neraskidivo veže uz zadovoljenje potreba većine. Privatni vlasnik, pod prijetnjom “tržišne eksproprijacije” u konkurentskoj borbi s drugim proizvođačima, prisiljen je resurse u svom vlasništvu koristiti na način koji odgovara interesima i zadovoljava potrebe odgovarajućeg broja potencijalnih kupaca.

"Dvostruka sloboda" - najamnog rada

Marx je primijetio da idilični zaključci ove argumentacijske logike proizlaze direktno iz njezinih temeljnih premisa i svodenja kapitalizma na sferu tržišne razmjene između apstraktnih slobodnih pojedinaca. Slobodna razmjena na tržištu, međutim, podrazumijeva i trgovanje specifičnim oblikom robe, na čijoj dostupnosti kapitalistički način proizvodnje počiva – radnom snagom. “Slobodni pojedinci” koji ulaze u slobodne tržišne transakcije tako se dijele na dvije fundamentalne skupine: one koji slobodno raspolažu sredstvima za proizvodnju u svome vlasništvu; i one druge, “oslobođene” vlasništva nad istima, kojima za osiguranje vlastite reprodukcije ne preostaje ništa drugo nego da se “slobodno” koriste pravom prodaje vlastite radne sposobnosti kao robe. Kako je ta “dvostruka sloboda” bez alternative (ako isključujemo “slobodu” izbora vegetiranja u materijalnoj i društvenoj bijedi), ona na koncu nije ništa drugo nego ime za ne-slobodu “nijeme” sistemske prinude, koja se u procesu proizvodnje prevodi u podvrgavanje diktatu kapitala. U poglavlju o prvobitnoj akumulaciji prvog toma *Kapitala*, Marx je skicirao historijsko rođenje klase “dvostruko slobodnih” najamnih radnika u “blatu i krvi”. No, upravo značaj tog aspekt rasprave o prvobitnoj akumulaciji često se previđa. Historijski novum i epohalni značaj prvobitne akumulacije ne leže u činjenici nasilnog prisvajanja vlasništva nad sredstvima za proizvodnju (iako Marx, u polemici s apologetskim mitovima klasične političke ekonomije, i taj aspekt naglašava), nego u njezinu specifičnom rezultatu: stvaranju populacije bez pristupa sredstvima za vlastitu reprodukciju. Izbor imena koji Marx toj klasi daje naglašava centralnost kriterija fundamentalnih *uvjeta reprodukcije* za razumijevanje njegove klasne teorije. *Proletarijat* tako ne karakteriziraju primarno oblici konkretnog rada koje za kapital u nekom periodu pretežno obavlja (poljoprivredni u ranom agrarnom kapitalizmu, industrijski u kasnom devetnaestom i u prvoj polovici dvadesetog stoljeća, itd.), nego puka činjenica da egzistenciju mora osigurati prodajom svoje radne sposobnosti na tržištu.

Tek kriterij strukturne *ovisnosti* reprodukcije proletarijata o prodaji vlastite radne snage na tržištu rada tu klasu otkriva kao jednu od dvije *konstitutivne klase* kapitalističkog načina proizvodnje. Postojanje te klase *nužan* je uvjet mogućnosti realizacije određene količine

novca i sredstava za proizvodnju *kao kapitala*. Tek sa zapošljavanjem najamnog rada, vlasnici sredstava za proizvodnju postaju kapitalistima. Samo ako pritom iz radnika uspiju izvući vrijednost koja je veća od vrijednosti njihove radne snage (tj. nadnice), mogu ostvariti profit.

Stupanj proletarizacije

No, definicija proleterskog stanja kao stanja strukturne ovisnosti o prodaji vlastite radne snage daje tek klasnu analizu kapitalističkog načina proizvodnje na najapstraktnijoj razini – identifikacijom minimalnih konstitutivnih invarijanti klasne kompozicije koje čine nužni uvjeti mogućnosti reprodukcije *svakog* kapitalističkog društva. Na toj razini analitičke apstrakcije, međutim, nije moguće odgovoriti na pitanje o konkretnom stupnju proletarizacije najamnog rada u nekom historijski i geografski konkretnom kapitalističkom društvu. Apsolutni stupanj proletarizacije, koji možemo definirati kao stupanj apsolutne ovisnosti o nadnici kao jedinom izvoru sredstava nužnih za reprodukciju, na razini *analize konkretnih* kapitalističkih društava može služiti samo kao “ideal tip” ili nulta razina analitičkog rastera koji omogućuje historijsko mapiranje stupnja i oblika proletarizacije neke historijski i geografski konkretne klase najamnih radnika. Na toj razini analize u obzir treba uzeti cijeli niz dodatnih varijabli, prije svega pitanje neplaćenog reproduktivnog rada u kućanstvu, koji još uvijek pretežno obavljaju žene, te pitanje o ulozi države u osiguranju *dekomodificiranih* upotrebni vrijednosti, njihovom institucionalnom obliku, uvjetima distribucije i opsegu. Pritom je važno voditi računa o odnosima klasnih snaga, stupnju sindikalne i političke organiziranosti i mobilizacije radničke klase te o učincima tih faktora na ulogu države u organizaciji uvjeta reprodukcije radništva i njezinim institucionalnim oblicima.

Brkanje razina apstrakcije klasne analize i neprepoznavanje temeljnih razlika između problema na koje različite razine analize odgovaraju (s jedne strane pitanje o konstitutivnim klasama kapitalističkog načina proizvodnje na razini apstrakcije koja cilja na analitičku izolaciju njegovih strukturnih invarijanti, s druge strane klasna analiza historijski konkretnih kapitalističkih društava ili društvenih formacija, uz nužno širi spektar obuhvaćenih varijabli), u dugoj je povijesti recepcije Marxova rada nažalost prije bilo pravilo nego iznimka, kako među njegovim kritičarima, tako i među marksistima. Složena kakofonija rasprava koje su uslijedile tako je nerijetko bila rezultat teorijski samoskrivljenih problema.

Tek kada se sociološki i etnografski dominantni oblik najamnog radništva nekog historijskog perioda (npr. industrijski proletarijat druge polovice devetnaestog stoljeća) uzdigne do razine proletarijata kao takvog, tehnička rekompozicija ili uspon novih dominantnih oblika najamnog rada postaju uzrokom “krize” marksističke klasne teorije i povod za njezinu reviziju. Isto vrijedi za pitanje uvjeta materijalne reprodukcije: samo ako se proletarijat identificira s najamnim radništvom na *apsolutnom* stupnju proletarizacije, relativna poboljšanja ili smanjenje stupnja proletarizacije postaju “dokazom” zastarjelosti i neadekvatnosti Marxove analize. Tako je i uspon “države blagostanja” u zapadnim kapitalističkim zemljama, unatoč kontinuiranom rastu najamnih radnika kao postotka stanovništva i u poslijeratnom periodu, poslužio kao povod za proglašenje o isteku roka marksističke klasne teorije ili čak kraja klasnog društva kao takvog.

Uspon i kriza "države blagostanja"

Nedvojbeno je da je “država blagostanja” bitno smanjila stupanj proletarizacije radništva u razvijenim kapitalističkim zemljama. Sustavi socijalne zaštite, javno zdravstvo, kompenzacije

za nezaposlenost, ali i rastuća uloga države kao poslodavca, doprinijeli su historijski jedinstvenom stupnju smanjenja neposredne ovisnosti radništva o kapitalu kao izvoru sredstava za vlastitu reprodukciju. No, ono što je na vrhuncu “države blagostanja” moglo izgledati kao nepovratna realizacija socijaldemokratskog ideala kapitalizma s ljudskim licem, iz današnje se perspektive otkriva kao iznimka u povijesti kapitalizma, koja je svoje postojanje dugovala cijelom nizu specifičnih i teško ponovljivih historijskih okolnosti.

Restriktivniji režim političke kontrole uz bitno manja politička prava (i/ili njihovo nepoznavanje) te jezične i identitetske barijere, koje su često predstavljale barijere klasnoj solidarizaciji, često su jamčile stupanj pokornosti koji od domaće radne snage nije bilo moguće očekivati.

Važan faktor uspona “države blagostanja” predstavljala je bojazan elita (posebno američkih) od ponovnog pada u depresiju, što je pogodovalo širenju utjecaja “kejnzijanske” teorije i ekonomsko-političkih praksi državne intervencije i regulacije (kejnzijanci su, među ostalim, isticali problematiku “efektivne potražnje” i tako dali teorijsku osnovu za po radništvo relativno povoljne redistributivne prakse). Postojanje systemske alternative u obliku sovjetskog modela i militantnih radničkih pokreta, uključujući u ratu osnažene socijalističke i komunističke partije diljem Europe, prijetilo je kulminirati u krizi legitimacije kapitalizma kao sustava. No, period od Drugog svjetskog rata do 1970-ih prije svega je predstavljao period historijski iznimnih stopa ekonomskog rasta i visokih profitnih stopa. U tom kontekstu ustupci zahtjevima organiziranog i borbenog radništva, ma koliko nevoljko kapital na njih pristajao, nisu ugrožavali temeljnu racionalnost kapitalistički organizirane proizvodnje – profit.

Radikalizacijom radničkog pokreta 1960-ih, taj aranžman je s gledišta kapitala postajao sve problematičniji. Niske stope nezaposlenosti i relativno izdašne socijalne usluge “države blagostanja”, oslabile su disciplinske učinke tržišta rada i ojačale pregovaračku poziciju rada u odnosu na kapital. Rast nadnica je kompenziran dizanjem cijena, što je doprinosilo rastu infacije, a time i postepenoj devalvaciji novčanog kapitala. Raspad Bretton Woodsa 1971. godine, labavija fiskalna politika država i naftna kriza 1970-ih dodatno su pogoršali problem infacije. No, prije svega, profitne stope 1970-ih dosežu kritično niske razine. Politički organizirani odgovor kapitala na te procese, koji su kulminirali tvrdokornom stagflacijskom krizom 1970-ih, poprimio je oblik neoliberalnog udara, čije su temeljne karakteristike i etape razvoja dobro poznate: monetarizam, deregulacija, financijalizacija, slamanje organiziranog radničkog pokreta, napad na institucije “države blagostanja”, valovi privatizacije i fleksibilizacija tržišta rada. Ako je period “države blagostanja” za radništvo značio smanjenje stupnja proletarizacije, neoliberalni period je uvelike istoznačan s obrtanjem tog procesa u smjeru ponovnog rasta stupnja proletarizacije.

Migrantski radnici

No, fokus na neoliberalizaciji sa sobom nosi opasnost retrospektivne idealizacije “države blagostanja” i analitičkog zanemarivanja fenomena koji su usko vezani uz strategije podriivanja ili zaobilaženja ograničenja institucionalnog režima “države blagostanja” kojima je kapital pribjegavao i prije perioda obuhvatne neoliberalne ofenzive. Politika pojačanog uvoza stranih radnika od 1950-ih i 1960-ih godina diljem Zapadne Europe predstavljala je važan moment u tim nastojanjima. Učinkovitost te strategije proizlazi iz temeljne institucionalne karakteristike “države blagostanja” – njezine vezanosti uz formu i okvir nacionalne države. Izborena socijalna i politička prava radništva svoju institucionalnu realizaciju imaju u institucijama nacionalne države i vezani su uz politički kriterij državljanstva. To ujedno znači

da su radnici bez državljanstva države u kojoj rade isključeni iz većine političkih i socijalnih prava koja su rezultat povijesti klasnih borbi u državama u koje migriraju.

Uvoz migrantske radne snage u periodu vrhunca “države blagostanja” tako nije samo nadomjestio nedostatak domaće radne snage u doba ekonomske ekspanzije i gotovo pune zaposlenosti, nego je kapital opskrbio i radnom snagom koju je u tendenciji bilo moguće podvrgnuti stupnjevima i oblicima eksploatacije od kojih je domaće radništvo bilo zaštićeno. Restriktivniji režim političke kontrole uz bitno manja politička prava (i/ili njihovo nepoznavanje) te jezične i identitetske barijere, koje su često predstavljale i barijere klasnoj solidarizaciji, često su jamčile stupanj pokornosti koji od domaće radne snage nije bilo moguće očekivati. Vezivanje boravišnih dozvola uz potvrde o radnom mjestu (koje je izdavao poslodavac) samo je primjer za disciplinske mehanizme koji snaže položaj kapitala u odnosu na migrantske radnike. Ono što je za migrantske radnike vrijedilo u po radništvo u cjelini bitno povoljnijim uvjetima vrhunca “države blagostanja”, u istoj, ako ne i većoj mjeri, vrijedi i za neoliberalni period. U retrospektivi postaje jasno da položaj migrantskih radnika u “državi blagostanja” predstavlja prefiguraciju mnogih aspekata buduće, neoliberalne, sudbine radništva u cjelini (to je i teza [teksta](#) Borisa Budena o *gastarbajterima* u ovome tematu). Mjere štednje i s njima povezano produbljivanje neoliberalnog napada na ostatke “države blagostanja” tu tendenciju samo naglašavaju, a ona upućuje u smjeru sve agresivnije i obuhvatnije (re)proletarizacije.

Raspad Jugoslavije kao prvobitna akumulacija

Problematika migrantskog rada otkriva centralnost nacionalne države kao instance regulacije i segmentacije tržišta rada. Institucija državljanstva predstavlja važan kriterij razvrstavanja radnika u skupine različitih stupnjeva proletarizacije, s različitim stupnjevima političkih i socijalnih prava. Nacionalne države pravo na rad ne-državljanima često uskraćuju, što mnoge migrante gura u sivu ekonomiju, gdje su prisiljeni pristajati na niske nadnice, vrlo loše uvjete rada i poslove koji su često opasni po zdravlje, bez socijalne i zdravstvene zaštite. Pitanje državljanstva tako postaje presudnim faktorom u determinaciji socijalne perspektive radnika i odlučuje o mjeri njihova udjela u historijskim izbornim pravima i standardima reprodukcije.

Promatran kroz prizmu tih uvida, slučaj raspada Jugoslavije otkriva i neke često zanemarene aspekte. Kraj Jugoslavije tako nije značio samo nestanak jedne države, nego i raspad dotad jedinstvenog tržišta rada. Za radnike koji su još za vrijeme Jugoslavije iz siromašnijih istočnih republika migrirali u bogatije, zapadne, raspad države često je značio i radikalnu promjenu njihova statusa i gubitak cijelog niza prava koja su dotad posjedovali. Granice novonastalih država tako su postale mehanizmom isključivanja cijelih društvenih skupina unutar njihova teritorija iz cijelog seta temeljnih prava. Uvođenje “demokracije” za njih je prije svega značilo gubitak dotad užvanih sloboda. Restauracija kapitalizma zatekla ih je u stanju radikalne proletarizacije. Kada govorimo dakle o prvobitnoj akumulaciji na prostorima bivše Jugoslavije, ne govorimo samo o pretvorbi i privatizaciji društvenog vlasništva, nego i o nasilju stvaranja te populacije gotovo apsolutnih, pa stoga i s gledišta kapitala *idealnih* proletera.

*

Centar za radničke studije i *Zarez* ovim se tematom nadaju doprinijeti početku kritičke javne rasprave o problematici migrantskog rada u Hrvatskoj. Ako se o radnicima i radničkim pravima zadnjih dvadeset godina govorilo malo – a i onda najčešće krivo – problematika

migrantskog rada u javnosti ostaje gotovo potpuna nepoznanica. Nažalost, nijedan od tekstova koji slijede ne doprinosi neposredno osvjetljavanju hrvatske situacije. Za to postoji više razloga. Broj sugovornika koji bi o toj temi mogli i htjeli pisati iz kritičke perspektive vrlo je ograničen. A oni kojima smo pristupili zbog drugih obaveza nažalost nisu našli vremena da doprinesu ovome tematu. Nadamo se ipak da će se u skorijoj budućnosti ukazati prilika da taj propust ispravimo.

Stipe Ćurković

Objavljeno u *Zarezu* XIV/338-39, 5. srpnja 2012. u sklopu temata "Migrantski rad"
(pripremio Stipe Ćurković)

Ovaj temat je objavljen u suradnji s Centrom za radničke studije (Zagreb), uz potporu Rosa Luxemburg Stiftunga (Beograd)